

1 ספר דברים פרק כ

(ג) ואמר אליהם שמע ישראל אתם קרבים היום למלחמה על אויביכם אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם:

2 תלמוד בבלי מסכת סוטה דף מב/א

ואמר אליהם שמע ישראל: מאי שנא שמע ישראל אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי אמר להן הקדוש ברוך הוא לישראל אפילו לא קיימתם אלא קריאת שמע שחרית וערבית אי אתם נמסרין בידם:

3 תלמוד בבלי מסכת סוטה דף לב/ב

קרית שמע: מנלן דכתיב שמע ישראל בכל לשון שאתה שומע תנו רבנן קרית שמע ככתבה דברי רבי וחכמים אומרים בכל לשון מאי טעמא דרבי אמר קרא והיו בהווייתן יהו ורבנן אמר קרא שמע בכל לשון שאתה שומע ורבנן נמי הא כתיב והיו ההוא שלא יקראנה למפרע ורבי שלא יקראנה למפרע מנליה נפקא ליה מדברים הדברים ורבנן דברים הדברים לא משמע להו ורבי נמי הכתיב שמע ההוא מיבעי ליה להשמיע לאזניך מה שאתה מוציא מפיו ורבנן סברי לה כמאן דאמר הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא

4 תלמוד בבלי מסכת סוטה דף מב/א

משנה משוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם בלשון הקודש היה מדבר שנאמר והיה כקרבכם אל המלחמה ונגש הכהן זה כהן משוח מלחמה ודבר אל העם בלשון הקודש ואמר אליהם שמע ישראל וגו'...גמרא מאי קאמר הכי קאמר שנאמר ודבר ולהלן אומר משה ידבר והאלהים יענו בקול מה להלן בלשון הקודש אף כאן בלשון הקודש

5 רמב"ם יד החזקה הלכות מלכים פרק ז

(א) אחד מלחמת מצוה ואחד מלחמת הרשות ממנין כהן לדבר אל העם בשעת המלחמה ומושחין אותו בשמן המשחה וזהו הנקרא משוח מלחמה:

...

(ג) עת שעורכין המערכות והם קרבים להלחם משוח מלחמה עומד במקום גבוה וכל המערכות לפניו ואומר להם בלשון הקדש שמע ישראל אתם קרבים היום למלחמה על אויביכם אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם כי ה' אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם עם אויביכם להושיע אתכם עד כאן אומר משוח מלחמה וכהן אחר תחתיו משמיע אותו לכל העם בקול רם ואחר כך מדבר משוח מלחמה מי האיש אשר בנה בית חדש וגו' ומי האיש אשר נטע כרם וגו' ומי האיש אשר ארש וגו' עד כאן משוח מלחמה מדבר והשוטר משמיע לכל העם בקול רם ואחר כך מדבר השוטר מעצמו ואומר מי האיש הירא ורך הלבב ושוטר אחר משמיע לכל העם:

6 רש"ש על סוטה דף לב/א

[גמרא] משוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם. נ"ל דבא לאורויי דדוקא מה שהכהן מדבר ומשמיע בעצמו אל העם. אבל מה שהכהן מדבר והשוטר משמיע אל העם וכש"כ מה שהשוטר מדבר ומשמיע אינו בלה"ק. וכ"מ לי מלשון רש"י ועי' לקמן ברפ"ח בגמרא ובתד"ה הכי. וזה דלא כפירוש הרמב"ם בפ"ז מהל' מלכים הל"ג בהא דכהן מדבר וכהן משמיע דהיינו כהן אחר. ובירושלמי ר"פ משוח משמע דהשוטר היה משמיע לעם בכל לשון. אבל המשוח היה אומר בלה"ק ע"ש:

7 ספר מנחת חינוך - מצוה תקכו - אות ב

[ב] ומבואר בסוטה מ"ב ע"א במשנה, ודבר, בלשון הקדש, וילפיין בגמ' כתיב כאן ודבר ולהלן משה ידבר, מה להלן בלשון הקדש אף כאן בלשון הקדש. והתוס' בד"ה הכי קאמר, מביאים דבירושלמי ילפיין דכאן כתיב ונגש וגו' ולהלן כתיב ונגש משה וגו', מה להלן בלשון הקדש אף כאן בלשון הקדש. ואפשר לומר דוקא שמע ישראל שהכהן מדבר ומשמיע צריך להיות בלשון הקדש דילפיין בגמרא וכו', אבל ודברו השוטרים, היינו השלשה פסוקים דצריכים למילף בש"ס מ"ג ע"א דהכהן אומר, א"כ עכ"פ אינו בכלל ונגש הכהן ודבר, אפשר אף דילפיין דהכהן ג"כ אומר מ"מ אין צריך לשון הקדש, וכן נראה מסדר המשנה, דבמשנה ראשונה מ"ב ע"א דמבואר בלשון הקדש מבואר שם פסוקים שמע ישראל וגו', ובמשנה השניה מ"ג ע"א ודברו השוטרים אינו מבואר כלל בלשון הקדש. אך אפשר כיון דהכהן אומר תחילה בלשון הקדש א"כ אמירת השלשה פסוקים ג"כ, אך נראה דמה שהשוטר משמיע אין צריך להיות בלשון הקדש, ומכל שכן מי האיש הירא וגו' דהשוטר מדבר ג"כ אין צריך בלשון הקדש, דהילפותא היא רק בכהן, כן נראה בעיני. ועיין בר"מ שכתב בה"ב, בספר אומר מי האיש וגו', ולא הזכיר בלשון הקדש, ואחרי זה בה"ג בעת שעורכין המלחמה כתב, ואומר להם בלשון הקדש וכו', נראה מדבריו דוקא שמע ישראל הוא בלשון הקדש ולא השלשה פסוקים מי וגו', וצ"ע. ובדברי הרב המחבר יש חסרון המעתיק, שכתב ומן המצוה שאומר הכהן שלשה פסוקים הנזכרים בתורה מי האיש וגו', ולא הביא הפסוק שמע ישראל דמפורש בתורה דכהן אומר, והוא חסרון המעתיק:

8 תלמוד בבלי מסכת ברכות דף ט/א

גמרא מאי טעמא דרבי יוסי משום דכתיב שמע השמע לאזנך מה שאתה מוציא מפיו ותנא קמא סבר שמע בכל לשון שאתה שומע

9 תוספות על סוטה דף לב/ב

ורבנן סברי לה כמ"ד הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא - תימה מאי דוחקיה למימר הכי הוה מצי למימר ורבנן תרתי שמעינן מיניה כדאמר בפרק היה קורא (ברכות דף טו.). דתנן הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא רבי יוסי אומר לא יצא ומפרש בגמרא מ"ט דר' יוסי משום דכתיב שמע השמיע לאזניך ות"ק שמע בכל לשון שאתה שומע ואידך תרתי ש"מ:

10 קרן אורה על מסכת סוטה דף לב/ב

תוס' בד"ה ורבנן סברי כו' ותמהו אמאי לא משני הש"ס הכא נמי דתרתי שמע מינה כמו בברכות. והיה נראה לישב קצת ע"פ הנ"ל בחילוק (בריש הפרק) נוסחא דמתניתין אי גרסינן אלו נאמרים בכל לשון או בלשונם. דלנוסחא בלשונם אשמע לן מתניתין דצריך שיאמר בלשון שהוא מבין ודריש שמע לשון הבנה ולפ"ז ליכא למימר תרתי שמע מינה דס"ל דאין צריך להשמיע לאזנו דשמע דקרא הוא לשון הבנה ולא שמיעה ממש והכי ס"ל לסוגיא דשמעתין. אבל סוגיא דברכות ס"ל כהך נוסחא דאלו נאמרים בכל לשון ולא שמעינן דבכל לשון שרי אע"ג דידוע בלשון הקודש ג"כ ולפ"ז דריש שמע כמשמעו שמיעה ממש ויליף משמע שיכול להשמיע בכל לשון וא"כ ממילא ש"מ נמי דצריך להשמיע לאזנו.

11 ספר דברים פרק כח

גוי אֲשֶׁר לֹא תִשְׁמַע לְשֹׁנִי:

12 תרגום אונקלוס על דברים פרק כח פסוק מט

עֲמָא דִּי לֹא תִשְׁמַע לִישְׁנָה:

13 ספר דברים פרק כח

וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ תִשְׁמָע בְּקוֹל

14 תרגום אונקלוס על דברים פרק כח פסוק א

וְהָיָה אִם קִבַּלְתָּ תִּקְבַּל לְמִימְרָא

15 ספר מלכים א פרק ג

(ט) וְנָתַתָּ לְעֶבֶדְךָ לֵב שָׁמֵעַ לְשֹׁפֵט אֶת עַמְּךָ לְהִבִּין בֵּין טוֹב לָרָע

16 תרגום יונתן על מלכים א פרק ג פסוק ט

(ט) וְנָתַתְּ לְעֶבֶדְךָ לֵב סִפֵּר לְמִידָן יֵת עַמְּךָ לְמִסְבֵּר בֵּין טֹב לְבִישׁ

17 ספר דברים פרק ו

(ד) שָׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ

18 תרגום אונקלוס על דברים פרק ו פסוק ד

(ד) שָׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ חֵד:

19 שו"ת הרשב"א חלק ה סימן נה:

ועוד צריכין אנו להתבונן, שאין אמונתו וייחודו מצות אנשים מלומדה, שהלימוד שלימדו והרגילוהו עליו יביאווהו להאמין ככה, שלא הונח על חקירת דעתו, וחכמתו יחויב בהפך, כאשר יקרא לרוב האמונות. רק אנחנו חייבים לשמוע ולחקור אחר השמיעה והחקירה שהחקירה האמתית תחויב ותכריע על ככה. והוא אומרו שמע ישראל. שמלת שמע כולל ג' ענינים. הנחתה הא' היא שמיעת האזן. און שמעה ותאשרני (איוב כט, יא), והושאלה לדעת (הרב) [הלב] ונתת לעבדך לב שומע (מ"א ג, ט), והושאלה גם לקבלה והאמונה בו, שמע בני מוסר אביך (משלי א, ח), אשרי אדם שומע לי (שם ח, לד), אם שמוע תשמעו אל מצותי (דברים יא, יג). וכאן ר"ל באומרו שמע ישראל כולל ג' ענינים שנצטוונו לשמוע וללמוד, כי לולי שנשמע ונלמוד לא נתבונן אליו. ואחרי השמיעה והלימוד וחקור היטב אם יש ראייה סותרת חס ושלום. ואחר שנבא מתוך השמיעה אל החקירה באמת תביאנו החקירה ותכריחנו הכרח אמת לקבל ולהאמין כי הוא ית' נמצא, וכן הוא משגיח על פרטי מעשנו.

20 ספר דברים פרק יא

(יג) וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ תִשְׁמָעוּ אֶל מִצְוֹתַי

21 תרגום אונקלוס על דברים פרק יא פסוק יג

(יג) וְהָיָה אִם קִבַּלְתָּ תִּקְבַּל לְפִקּוּדֵי דִי אֲנָא מִפְּקֹד יִתְכוּן

22 מעט צרי

23 רמב"ם יד החזקה הלכות מלכים פרק ז

(טו) ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה שנאמר אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם

24 השגות הרמב"ן על ספר המצות - מנין מצות לא תעשה

כתב הרב, והמצוה חמישים ושמנונה שנמנענו מלפחד מהכופרים בשעת מלחמה, והוא אמרו יתעלה לא תערוץ מפניהם. וכפל המניעה לא תיראום, וכפלו שוטרי העם זה הענין: וזו הבטחה לא מצוה, ואם מניעה היא לא יוסיפו השוטרים ויאמרו מי האיש הירא ורך הלבב, שעבר הלאו, יפרסם חטאו ויחזור:

25 קומץ מנחה

26 תלמוד בבלי מסכת סוטה דף מד/א

משנה ויספו השוטרים לדבר אל העם וגו' ר' עקיבא אומר הירא ורך הלבב כמשמעו שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה רבי יוסי הגלילי אומר הירא ורך הלבב זהו המתירא מן העבירות שבידו לפיכך תלתת לו התורה את כל אלו שיחזור בגללן

27 תלמוד בבלי מסכת סוטה דף מד/ב

מאן תנא להא דתנו רבנן שמע קול קרנות והרתיע הגפת תריסין והרתיע צחצוח חרבות ומים שותתין לו על ברכיו חוזר כמאן לימא רבי עקיבא היא ולא רבי יוסי הגלילי

28 קהלות יעקב

29 ספר נפש החיים - שער ג - פרק יא

וזהו ג"כ בכלל ענין יחוד פסוק ראשון דקריאת שמע ה' אלקינו ה' אחד. ר"ל לכוין שהוא יתב' הוא אלקינו בעל הכחות ומקור שורש נשמתנו וחיותנו ושל כל הברואים והעולמות. ואף שברא והמציא מציאות כחות ועולמות ובריות עכ"ז הוא בבחי' הוי"ה ואחד מצדו יתב' שאין הברואים כולם חוצצים ח"ו כלל נגד אחדותו הפשוט יתברך הממלא כל ונקרא גם עתה הויה ואחד:

30 The Selfish Gene - Dawkins

31 The Vision of Islam - Murata

דברים ה - ו ואתחנן

כל מלת אלהים הנזכר בפרשה, יקרא או מימרא דה', וכאשר הזכיר שם המיוחד לא יאמר כן, והכל בהשגחה ובחכמה ממנו ע"כ. **(ככ) ושמי** **קדם**: להרחקת ההגשמה מהשי"ת הוסיף המלה קדם, וגם תרגם שמי, לשון הווה, דלא כלשון הכתוב "וישמע, לשון עבר. **(כו) לוי**: תרגום של "לו". וכן תרגם "מי יתן מותנו" (שמות טז, ג), אבל "מי יתן ערב וכו' מי יתן בוקר" (לקמן כח; טז) תרגם כלשון המקרא (פתשגן שמות שם). בתהלים (פא, יד) "לו עמי שמע לי" נוסח התרגום הוא "הלואי", כלשון חז"ל. **לבא הדין**: הלב הזה. לפי לשון הפסוק היה צריך לתרגם, לבהון הדין. אלא שסמך על מה שכתוב אח"כ בפסוק "להם" (ב.א.). **קים**: ט"ס, וצריך לומר קום, כמו שיש גורסים, וכמו שהוא בתרגום יב"ע (שמואל א' ט, כז ועוד), וכן הוא לקמן (ט, יב ועוד). **כט) תסטון**: כמו "שטה" (עיין במדבר ה, יב), לשון הטייה מהדרך הנכונה. והאות ס' בארמית תמורת האות ש' בלה"ק, כרגיל בארמית נעשרים (בראשית יח, לא ועוד) - עסרין]. השורש "סור" בלשון המקרא מתרגם אונקלוס בעוד חמשה אופנים: א) "אסורה נא ואראה" (שמות ג, ד), אתפני. ב) "הסר משם כל שה" (בראשית ל, לב), העדי. ג) "ולא יסור לבבו" (לקמן יז, י), יטעי. ד) "סורו נא אל בית" (בראשית יט, ב) זורו. ה) "והענן סר" (במדבר יב, י), אסתלק (נפש הגר מבוא ערך סר). **ל) דתיחון**: תרגם "אשר תחיון". **ן ייטב**: תרגם כאילו לשון הכתוב "ייטב" (כלקמן ו, ג).

פרק ו

ב) קדם ה': צ"ע שלקמן (פסוקים יג, כד, ובנוסח תימן רק פסוק יג) תרגם "ליראה את ה'" כלשון המקרא, למדחל ית ה' (עיין לחם ושמלה). ועיין מש"כ לקמן (פסוק יג). **ג) ותקבל**: וכן ביאר ה"חובות הלבבות" (בהקדמה). **עבדא**: עושה. לא תרגם לשון הכתוב "זבת" כפשוטו. **ד) שמע**: המלה "שמע" כוללת שלושה ענינים, האחת, שמיעת האוזן, כמו "וישמע יתרו" (שמות יח, א), השניה, הבנת הלב, כמו "גוי אשר לא תשמע לשונו" (לקמן כח, מט), והשלישית, הקבלה, כמו "והיה אם שמוע תשמעו" (לקמן יא, יג). ושלשתן ישנן בפסוק זה (אבודרהם בקר"ש, הרשב"א בשו"ת [ה, נה] ועוד ראשונים). וכ' החובות הלבבות (פתיחה לשער היחוד), "ולא התכון באומרו 'שמע' לשמע האוזן, אך התכון לאמונת הלב ולקבלה וכו'". ע"כ. וצ"ע למה לא תרגם אונקלוס בלשון קבלה. והיעב"ץ בסידורו (בקר"ש) תירץ, שסמך אונקלוס על המסורת (פסחים נו). שבני יעקב אמרו לאביהם והם התכוונו לשמיעה ממש ע"כ. וי"ל שרצה אונקלוס לכלול גם הפירוש של

דברים ו ואתחנן

"שמע", הבנת הלב, שדרכו לתרגם בלשון שמיעה כלשון המקרא (עיין תרגום בראשית מב, כג; ולקמן כח, מט) (שו"ת פאת שדך ח"א סי"א). ובשם הגרי"ז כתבו ד"קביל" הוא מצד המקבל, וזה תמיד מוגבל, והמצוה היא שישמע כמו שהוא מצד המשמיע שהוא אין סוף ובלתי מוגבל, ע"כ. ולסיום ההערה יש להוסיף מה שכתב רבינו בחיי שע"פ דרך הקבלה "שמע" פירושו, "הקבצו", כמו, "נִישְׁמַע שְׁאוּל אֶת הָעָם" (שמואל א' טו, ד). (כ) **ותרחם ית**: בלשון התרגום, "רחם ית", הוא לשון אהבה, "רחם על" (לקמן ז, ב ועוד) הוא לשון רחמים (ב.א.). **נכסך**: מלה זו כוללת ממון, מטלטלין, קרקעות וכו' (עיין ב"ב קנ:). ותרגם כפירוש הראשון בברכות (נד. הובא ברש"י). איתא במדרש (במדבר רבה כח, ח), למה נקראו נכסים, שמכוסים מזה (האופנים להרויח) ומגולים לזה. (ז) **ותתננון**: [כונתו] לשון הגדה (הערוך ערך תן א) [כונתו] לשון דיבור, כלשון הכתוב "שם יתנו" (שופטים ה, יא) (רד"ק סה"ש שרש תנה). וכן פירש"י (לקמן כח, לז. ודלא כמו שפירש כאן). וכן הוא ברמב"ן (יא, יח) "ושננתם" שיספר להם המצוות. התרגום הוא כלשון הכתוב "ושננתם" בחילוף האות ש' לאות ת' הרגיל בארמית (שלש - תלת). (ח) **לתפלין**: לכאורה כיון שלישנא דקרא קאי רק על תפילין של ראש היה צריך לתרגם "תפלה", כלשון הגמ' "תפלה" של יד אינה מעכבת ש"ר" (מנחות לח.). כ' תוס' (מנחות לד: ד"ה לטוטפת) שהמלה תפילין נראה לשון ויכוח, כמו (סנהדרין מד.) "ויפלל" (תהלים קו, ל) שעשה פלילות עם קונו, על שם שהם עדות והוכחה שהשם נקרא עליו ויראים ממנו כמו דאמרינן (ברכות ו.), "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך וגו'" (דברים כח, י), אלו תפילין שבראש ע"כ. וכן כ' הטור (או"ח כה), שנקראים תפילין, לשון פלילה, שהן אות ועדות עכ"ל. וכ' עליו היעב"ץ (מור וקציעה שם) "ואין לשון זה מכוון היטב, כי פלילה ענין אחד ועדות ענין אחר, שהרי הפלילים דיינים הם, לא עדים [עיין שמות כא, כב בתרגום - הכותב], אבל ענין פלילה ידוע שהוא כמו מחשבה, ומזה נקראו הדיינים פלילים, שהם בעלי מחשבה ועיון, מביאי עצה, עושי פלילה בדין לשפוט צדק. ונקראים על שם כך הטוטפות, תפילין, להיותן מונחין על המוח, מקום המחשבה, וכמו שכ' הרבינו יונה (ברכות ח. מדפי הרי"ף, ד"ה הרוצה) בטעם המצוה, לכן נאה להם זה השם". וכן כתב המהר"ל (באר הגולה באר ד ד"ה והמאמר - עמ' נב) שלשון תפילין הוא מלשון מחשבה, שהתפילין הם לאות ולזכרון בין עיניו, והזכרון הוא במחשבה (ע"כ). כ' רע"א (מדרושי

כלל כמ"ס המג"ל פ"כ נקטם אין מרביעין בכבוד ובפסולי המוקדשין. ואין האיסור רק משום הגרעע היינו שהם יהיו הגרעעים. ובפסולי המוקדשים הוא פשוט שיהיו הם הגרעעים כגון דגם נקבות ומרביע זכר עליהם והאיסור משום דגם גרעעים. ובכבוד דהוא זכר משכחת זכר שמרביע זכר עליו דהוי ג"כ גרעע כמבואר בחזקת גבי אדם דמשכב זכר וכן מבואר בש"ס דע"ז פרק אין מעמידין דזכר אדם הלא על זכר בזהם הוי גרעע ומכ"כ דש"י הגרעע זכרים בזהם זע"ז והוא פשוט. ואחד מחלמדים הקשה לי על דברי המג"ל ש"כ דלגבי רובע אין איסור איך משכחת לה גבי כבוד דהוא זכר לא הוי רק רובע. ולפמ"ש דזה פשוט דגבי זכר הוי ג"כ גרעע דאם מרביעין זכר עליו כמבואר כ"פ בש"ס א"ש. אח"כ דלית ב"ס מעיין חכמה שגרעס מחדש שחמה תמיה זו על המג"ל דליך שייך גרעע גבי זכר. ותמיה על תמיהתו דמבואר בש"ס וידוע מן הסורה דגבי זכר ג"כ שייך גרעע ופשוט הוא :

מצוה חפ"ו שם הבאחי דברי הר"מ פ"כ מה' ביאל מקדש ה' י"ב דטמא מת אינו משלח קרבנותיו כלל. לא ידעתי מאין הו"א הר"מ ד"ז. ועיין בכ"מ שם דכ' דהר"מ הו"א מהגמ' וזכ"ס דף כ"ב ע"ב דטמא שרץ משלח קרבנותיו וטמא מת אינו משלח קרבנותיו והוא תמוה דשם לא מיירי רק לענין פסח דטמא שרץ משלח וטמא מת אינו משלח אבל לענין שאר קרבנות לא מוכח כלל ולמה לא ישלח כמו זה חז"ה. הכלל מהסוגיא דשם לא מוכח כלל ד"ז. אך הרמב"ם הו"א מקום ולא זכינו לידע מקומו ועיין היטב בסוגיא שם ותראה שדברי הכ"מ תמוהים :

מצוה תקכ"ב לא ירבה לו ממון ע"ש שכתבתי דהא דאמרינן דאזכרות מליכים למלך ונוטל מחלה מביה היינו לנורח המדינה דלנורח עמלו אסור להרבות ועתה מלאכי בידושי ה"רן להש"ס דף כ"א ש"כ מאי דאסר הכתוב על המלך שלא ירבה לו כסף מהב היינו שלא יבקש מה גדול להחזיק אצל אס הקנו לו משמים הרבה ממון כגון שכתב המדינה ומלא אולרות ודאי שלו הן כדאמרינן אולרות מליכים. ושאר בזה מחלה למלך ותמיה לעס ואין שום איסור בזה עכ"ל :

מצוה תקכ"ו הנה מבואר בש"ס ובש"ס יו"ד שהשואב בזהם מזה ליתן לכהן הזרוע והלחיים והקצבה של שור ושה. ועיין במ"ס כ"מ סוף דף ל"ד ע"ב איחא שם פלוגמא דר' יאשיה ור' יוחנן דר' יאשיה ס"ל כל היכי דכתב רחמנא וא"ו משמע שניהם ביחד אף דלא כתב יחדיו ור"י ס"ל משמע שניהם כאחד ומשמע כ"א בפני עמלו עד שיפרסו לך הכתוב יחדיו. ועיין בהריטב"א דהפלוגמא הוא רק דמיטעיה אבל בעשה ד"ה משמע שניהם כאחד ומש"ה המלה ליתן לכהן הזרוע והלחיים והקצבה. ואם נתן רק הזרוע או הלחיים או הקצבה לא ילא ירי חובת מזה. ולפי דברי הריטב"א הנ"ל תמוהים דברי הש"ס ביו"ד שם סעיף כ"ז שמביא שם דאם הכהן או העכו"ם שותפים רק בהרשע אינו פטור רק מהלחיים ואם הוא שותף ביד אינו פטור אלא מהזרוע ואם הוא שותף בב"מ אינו פטור אלא מהקצבה. ולפי דברי הריטב"א דבעשה ד"ה דמשמע שניהם כאחד אס כן עיקר המלה ליתן הזרוע והלחיים והקצבה ביחד ואם נתן הזרוע והלחיים בלא הקצבה לא קיים מזה וזו ואם כן שוא שותף בהרשע דפטור מהלחיים לריך להיות פטור מהכל כיון שלא קיים המלה אלא אס כן נתן כולם ביחד ול"ע כעת :

מצוה תקכ"ה שלא לערוך ושלל לפיכך במלמטה. וכן בש' המלות להר"מ מלות ל"ה כ"ח הביא זה לל"ה ועיין שם בהרמב"ן ובמג"א ודבריהם קל"ה ע"ז ולי קשה מאוד לשיטת הר"מ דליחא ב"מ' סוטה דף מ"ד פלוגמא ר"ע אומר הירא וכן הלכך כמשמעו שאינו יכול לעמוד בקשרי המלמטה ורבינא דאמר הירא וכן הלכך זה הירא מעבירות שידור לפיכך תלה לו הזרוע את כל אלו שימור בגלגל. ופריך בגמרא מאן תנא להא דת"ר שמת קול קרנות והרביע כו' חוזר כמלך כר"ע ודלא כרבינא ולשיטת הר"מ דהוא ל"ה הא' גס לריב"ג חוזר דהא עושה עתה עבירה דעובר על לאו דלא תיראו ולא תחפזו וחוזר מעורבי המלמטה וע"כ :

מצוה תקכ"ח כתבתי ה' דחלוני ללא אישטרי להו דברים אסורים דוקא מה שנאסר לישראל אבל אמ"ה שאסור אף לעכו"ם אף הוה להם. על שאלתי משביל א' אי"כ דהר"א קשיא דרמב"ם לדוכחא למה לא לזה הקצבה על גבוליו כלי סימן ועוד ואי דאשטרי הו"ל להגעילם משום שביטלו אמ"ה והשפתי לו דבאמת אמ"ה שאסור לב"ז הוא רק נוף אמ"ה אבל ליר ועצם דל"פין מקראי העמאים וכו' או עשם כעיקר זה רק לישראל דהסורה לישראל נאמרה אי"כ ליר ועשם לא נאסר כלל לב"ז וסבירא זו מבואר בנ"פ בהלכות אכר מן המי והדברים ברורים :

מצוה תקכ"ט נספיקתי אס נמלח מלל בעיר אי מביאה עגלה ערופה. ושזב אחר זמן רב ראינו ב"ס יד דוד במ"ס יומא בזה"י דר"א בר"א בר"א הביא בשם הרלב"ג והאברבנאל דכ' בפשיטות דאיה מביאה ע"ע ובס' מחנה יבואה השיג עליהם מגמ' הנ"ל וע"ש פלפול ארוך :

מצוה תקל"ב בפנים כחבתי דל"ש כיון דאשטרי ללא אישטרי רק דמיה דרברה תורה וכו'. שזב מלאכי כרברי בידושי הרשב"א שכתב כן וכו' כמי שאלחו בזלמח דעתה רשאי לאלול ואח"כ לא ה"ז אח"כ דנתקרה דעמו אינו רשאי וכו' שנוחתי לדעתו הרמה :

מצוה תקל"ד לקבור מן שנתלה ביום ההוא וכו' ב"ס לירי ש"ס הרב"ד ח"ד נשאל בכו"ס ש"א אמואי אין מחייבין לקבור את המת שמת ביום קודם שקיעת החמה והשיב דמכח הל"ה דלא תלין כו' הו"ה עד ע"ה והעשה דקבור כו' אינה אלא בהרובי ב"ד אבל גבי מלין את מתו אין שם אלא בלאו דלא תלין וכו' לירי ילא העבד דקבור מקברת ט'. ובלא"ה משמע כן קל"ה בהר"מ פרק פ"ז מהלכות סנהדרין הלכה ו' אך דגדרי הרב המחבר כאן מנומל צדדיה

למיומר כהגדרת הריטב"א דהא עכ"פ מה דהיום הוא חזק פ"כ נ"ל דאינו מחזיר את הרובע בסילוקו דלא שייך למימר מהה כהונה :

מצוה תכ"ב גבי קריאת שמע הבאחי דחזי עבד וחזי בן חורין חייב משום לא חיכות ולריך לשמוע מאחר ע"ש. וראיתי בספר סמיכת חכמים להגאון מהר"ך בסוגיא דנשים ועבדים וכו' מביא ירושלמי דעבד פטור מקריאת שמע דכתיב של קטן ולא כן שפי' לו דעבד אינו ראוי להוליד דאינו בן כפי' ופטור מנזרת הכתוב. אך לריב"ג סובר הירושלמי בזה"ע וחב"מ באותן שאין בני כפי' פטור מקריאת שמע לגמרי. אך בש"ס דירן לא נמלא ילפוחה זו ולפי עניות דעתי הסעם דנשלמא גבי ראייה כתיב ארון שפיר אמרינן ילא זה שיש לו ארון אחר דמקרא גס כן ארון אבל גבי קריאת שמע כתיב השם הוי"ה ב"ה ל"ש זה דיש לו וכו'. וכיון דבש"ס דירן לא מוכר זה וגם הפוסקים לא הביאו לא קי"ל כהירושלמי הנ"ל וחייב משום לא חיכות אפי' באותן שאין בני כפי' כמ"ס דפנים ואין הירושלמי בדי לעיין בו :

מצוה תנ"ב אכר מן המי וכו' אינו מסופק כנפל בן ח' שלא כלו לו מדשיו בודאי והוא חי עדיין אס חייב משום אכ"ה כמו טמאה ששחטו רוב שנים מ"מ חייב משום אכ"ה כיון שחיה עדיין ואינה מטמאה דהרי היא כחי' לכל דבר' או אפשר דנפל כיון דאין לו חזקת חי מעולם גרע והו"ל כממה ואינו חייב משום אכ"ה רק משום נבילה. והנה טומאת נבילות בודאי אינה כ"ז שבוטא חי וראיה מב"ב פ"ב ובר"מ ב"ה ט"מ דבא"ס בן ח' חוץ בפני הטומאה שאינו מת שיעמא. א"כ ה"ה לענין טומאת נבילות. אך דאיה נבילה לפימאה ר"מ לענין אכילה אפשר דעביד משום נבילה ולא משום אכ"ה עיין ביו"ד ס' ל"ג בכו"ס ובה"ש לענין נקיבה הושט ועיין בפרמ"ג א"ח (אינו זכר כעת מקומו) שכתב דנשחט רוב שנים מכל מקום חייב בשבת על ההכלה דהו"ל ח' וראיה דב"ג חייב משום אכר מן המי אי לאו משום מי אינא מידי וכו' אס כן אס נימא דנפל הוי אכר מן המי ח' חייב בשבת על ההכלה ובאמת מבואר בשבת פרי"א דמילא דמול דמחזק בשר בעלמא הוא וכו' עיין רש"י גרמא דלא הוי כחי רק דאינו נמנא מנזרת הכתוב כמ"ס ברור דאין חייבים משום אכ"ה רק משום נבילה וברור :

במצוה הנ"ל כתבתי בפנים לשיטת ההוס' דגס בשר מן המי ליכא בשלימה. י"ה לי קשיא עטמה דבמ"ס חולין דף ח' ע"ב פריך ולמ"ד דבמחזין לא מ"ס משום דנלמא איסורא דהיתירא נמי הא בלעה אמ"ה ומאי פריך דלמא ס"ל בהמה בחייה לאו לאכרים שומדת וליכא שום איסור כ"ז שהוא מחובר לשיטת ההוס' אך לשיטת הר"מ ניחא דליכא איסור שאינו זכור או בשר מן המי אבל לשיטת ההוס' לע"כ :

מצוה תס"ד שם כתבתי דהיי דיש נ"מ לריב"ג דריש ר"ש טעמא דקרא ועיין בתוס' גיטין דף מ"ט ע"ב ד"ה ר"ש ש"כ להדיא דלא פליגי ר"ש ור"י אלא היכי דיש נ"מ לריב"ג וכו' ע"ש ודלא כדברי הכ"מ והח"ט :

מצוה תס"ז בלאו דלא תגודרו. כ' הרמב"ן בפי' הסורה ב"פ בנים אחס וגו' וז"ל שם ועל דעת רבותינו בשניהם אינו אלא על המת. ויחזק

שיה' המלה הראשונה בכהנים לומר שאם ה' הכהן מקורב ומגודר ראי ראי לפעודה כמו שאמר ולא יחללו שם וכו' והנה עבודתם מחוללת וכו' ביאר כי המלה גס לישראל והולכנו לשתיק עכ"ל. ואינו מבין דבריו הקדושים ש"כ אס ה' הכהן מקורב ומגודר שהוא מחלל עבודה דלא מנינו זה בגמ' וברמב"ם ז"ל דעבודתו מחוללת. דהא שיעור הקרבה על מת לדעת הר"מ היא בבהרים כמו שפסק ב"ה עכו"ם ומקורביתם ולדעת הר"ש חייב על שתי שערות חה ודאי דלא הוי מוס דהא אפי' קרמן בכל ראשו דמבואר במשנה בבכורות דף מ"ג אינו מחלל עבודה כמבואר בגמ' אפי' איכא זיון מוחל לבין אינו שיה עבודה של אכרן מוחל עבודה שאינו מוחל לזרעו של אכרן אינו מחלל עבודה. וכן באשרט על המת דחייב אפי' בכ"ס אין זה מוס וגמא יחלל עבודה ולדעתי זה הוי כמו ששכר על שאר איסורי תורה דאינו פסול לעבודה כמו שמבואר בש"ס ופוסקים ומאי איריא דלאין הללו דגדיה וקריאה שהוא לאו השוה בכל ישראל לשאר לאוי הסורה דאינו נפסל לעבודה אס עבר הכהן ובפרט שאינו מחלל עבודה ולע"כ ליישב דברי הרמב"ן וזל"ה :

מצוה חפ"ג שלא תעבדו עבודה זרההם הקדש וכו' מביא שם הרה"מ דאין מרביעין בכבוד ולא בפסולי המוקדשין וכ"ז מבואר בר"מ שם מש"ס דמ"ק ועיין במג"ל שם ש"כ דאין לוקין ע"ז כו' אין איסור רק מדרבנן וכו' שם ולפ"ז האיסור הוא דוקא בבהמה הגרעעת הוא דהוי עבודה אבל בבהמה הירבעת ל"ה עבודה דהרובע אין עושה עבודה פ"ס. ולדעתי ד"ז נשמע משאן הג"ס דמ"ק דמבואר שם אין מרביעין בהמה במועד (והיינו משום עבודה בחו"מ) וכיוצא בו אין מרביעין בכבוד ובפסולי המוקדשים. ראה שטיי הלשון גבי מועד מבואר אין מרביעין בהמה במועד ולא כתב בבהמה. וכו' איחא בכבוד ולא כנסאלי המוקדשין ולא סמי כמי גבי מועד אין מרביעין בכבוד ולא פסולי המוקדשין. אפי"כ דגבי רובע לא הוי עבודה כלל ואין בו איסור רק גבי הגרעע הוי איסור. ע"כ גבי מועד מ"ס סחם אין מרביעין במועד דהטעם משום עבודה הוי דגבי הרובע ל"ה עבודה הוי משום הגרעע עבודה אבל בכבוד פסולי המוקדשים דאין איסור אלא משום המוקדשין ע"כ אס רובע אחס על בהמה חולין אין איסור

לענין דיעבד אם השקה את המים המעורבין
האלו אם זהו השקאה לצדקה.

ז **סוטה** די"ח ע"ב אמרי' במערבא לית
הלכתא כרז המנוחא [דאמר
שומרת יבם שזינתה אסורה ליבם] אלא הא
דקתני [שמעציעה] שלא שטיתי ארוסה
ושומרת יבם [דקשה והא על ציאה שאינה
נאסרת עליו אינו יכול להשציעה] הא מני
רע"ק היא דאמר אין קדושין תופסין בחייל
דמשוי לחייל כערוה ולרע"ק צאמת נאסרה
עליו כשזינתה חט"פ שיצמה לשוק אינה
אלא חייל וקשה דלכאוי לרע"ק שומרת
יבם זו שזינתה כיון שנאסרה על היבם צל"ת
פקע זיקתה וא"א לקנותה כלל דהא לדידיה
חייבי לאוין לאו צני חליצה ויבום נינהו
כחייבי כריתות ואפי' נעשית חייל אחר
נפילה כמבואר ביצמות ע"ט א' גבי נפלה
ואח"כ נפלע וא"כ אח"ל שזינתה בעודה
יצמה אין זו אשתו של זה כלל ופשיעא
שהמים לא יבדקוה שהרי הוא איש זר לא
בעלה ול"ע, שוב נזכרתי שכמדומה שכזה
או מעין זה העיר באחיזרז וקשה עלי כעת
החיפוש בספרו.

אל ירך לזככם וכו' עכ"ל, ודעת הרמב"ן
ז"ל בספר המלוות מלוא ג"ח שאינה חזרה
אלא הצטחה שאין ממנה לירא ע"ש, וראיתי
להגאון מנחת חנוך ז"ל בקומץ מנחה
[שנדפס בסופו] למלוא תקב"ה שהקשה
מסוטה דף מ"ד דתנן רע"ק אומר הירא
ורך הלכז כמשמעו שאינו יכול לעמוד בקשרי
המלחמה וכו' וריב"ג אומר זהו המתיירא
מעצירות שצידו ואמרינן בגמרא מאן תנא
להא דת"ר שמע קול קרנות והרתיע כו'
לימא רע"ק היא [ולא ר' יוסי, דלר"י חוזר
משום עצירות ולא משום פחד] ומשני מודה
ריב"ג דהא משום ולא ימס לזב אחיו עיין
שם ולהרמב"ם ז"ל דהיראה עצמה עצירה
היא הרי צפשונו אחי שפיר הא דצשמע
קול קרנות והרתיע דחוזר כריב"ג שהרי
זה עצמו עצירה קעציד צמה שמפחד ושפיר
ראוי לומר דחוזר עלי' מעורכי המלחמה
וע"ש.

ולענ"ד לק"מ מכמה טעמים דמלכד דיש
לפרש דהא דקתני שמע קול קרנות
והרתיע וכו' לא מיירי כלל עכשיו במלחמה,
אלא ר"ל אדם כזה שכשאירע עובדא דשמע
קול קרנות באיזו מקום שהוא, הוא מרתיע
כ"ז חוזר, עוד נראה דממש"כ הרמב"ם ז"ל
ואחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על
מקור ישראל כו' משמע דאין כללוא אלא
אחר שנסכס בקשרי המלחמה ולא בשעה
שהבין מדבר אל העם שהוא לפני המלחמה
וכשהרתיע אז ליכא עדיין עצירה צידו וא"כ
אין לו לחזור לריוה"ג.

ועוד נראה דהמתכבד פתאום מפני שהוא
פחדן בעצמו אינו בכלל לאו זה אלא
דוקא המציא עצמו לידי פחד כמבואר בלשון
הרמב"ם ז"ל וכל המהרהר באשתו וצניו
עד שמתכבד כו' ולא ניתנה תורה למלאכי
השרת.

וחוץ מכל זה נראה דהנה יש לחקור
בהחיות שלא לפחד במלחמה אם הוא
מענין חיוז צטחון שצריך שיבא צטוח בלבו
על השי"ת שיגאל ולא יארע לו תקלה, או

סימן ו

בדברי הרמב"ם ז"ל דאיכא ל"ת

שלא לערוץ במלחמה

כתב הרמב"ם ז"ל פ"ז ממלכים הע"ו מי
האיש הירא ורך הלכז כמשמעו שאין
בלבו כח לעמוד בקשרי המלחמה, ומאחר
שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקור
ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד
השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בצפו
ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו
ולא בצניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה
מכל למלחמה, וכל המתחיל לחשוב ולהרהר
במלחמה ומכיל עצמו עובר צל"ת שנאמר

שהוא חיוב מסירת נפש שזריך שלא יבא
 איכפת לו על חייו כלל ויהא מסור למלחמה
 לקדש ש"ש. ולכאורה הדבר מוכרח שאין
 החיוב להיות צטוח שלא ימות שהרי הכהן
 מכריז ואומר מי האיש אשר צנה צית
 חדש וכו' פן ימות צמלחמה ושונה כן כ"פ
 הרי צמלחמה הוי הספק שמא ימות יותר
 משאילו לא ירד צמלחמה וע"ד שאחז"ל
 שהשטן מקטרג צשעת הסכנה ואיך יחוייב
 להיות צטוח צמה שהחורה עלמה אומרת
 שאינו צטוח ואע"פ שהרמב"ם ז"ל כתב
 שם להלן דכל הנלחם צכל לצו צלא פחד
 ותהיה כוונתו לקדש את השם צלצד מוצטח
 לו שלא ימלא רעה ולא תגיעהו נזק כו'
 עכ"ל, מ"מ הרי יכול לפחד שמא לא תהיה
 כוונתו שלמה וכעין שמלינו ציעקב אצינו
 שפחד שמא יגרום החטא, וגם אשכחן צעי
 שנהרג יאיר צן מנשה שהי שקול כנגד רוצה
 של סנהדרין צשציל המעל שמעל עכן
 כדאמרין צפ' יש נוחלין, וצע"כ שצדרך כלל
 יש חשש שמא ימות שהרי הכהן מכריז כן
 וגם אשכחן שכל היואל למלחמות צית דוד
 כותב גט כריתות לאשתו שלא תתעגן אם
 ימות אלמא שחששו שמא ימותו, וא"כ ע"כ
 שהחיוב הוא לילך צמס"ג וצתקיפות ולא
 יבא איכפת לו על עצמו כנ"ל.

אכן ל"ע דהא צדצרי הרמב"ם ז"ל מצואר
 שישטן על מקוה ישראל כו' היינו
 שיצטח צהש"ת שלא ימות, ואם כי אינו
 מוכרח כ"כ צכוונתו ז"ל שזהו עיקר הללו
 [שלא ימנע מלצטוח צהש"ת] אצל הרי
 כן מצואר צכתוב דכתיב לא תירא מהם כי
 ה' אלקיך עמך וכו' וצמתניתין דסוטה דף
 מ"ב תנן כי ה' אלקיכם ההולך עמכם הם
 צאים צנלחוננו של צ"ו ואחם צאים צנלחוננו
 של מקום. פלשתיים צאו צנלחוננו של גלית
 מה ה' סופו לסוף נפל צחרצ ועמו וכו'
 הרי מצואר שהחורה צותה להיות צטוח צו
 יתצרך ושזהו הטעם דאל תיראו מהם דהא
 כתיב "כי ה' אלהיך עמכם" משמע דמטעם
 זה צריך שלא לפחד.

והנלענ"ד צזה לכאורה דודאי היואל
 צמלחמה הוא צספק סכנה
 והרי ע"מ כן יולאים וע"ד שכתוב כזאת
 וכזאת תאכל החרצ, ואם ירא מאד הספק
 סכנה שיש צדרך כלל י"ל דאינו צכלל לאו
 זה דאל תיראו, אכן כל זה אם מפחד צכלל
 אצל אם הפחד צא לו מאד שרואה גדול
 המחנה של האויב ומשער צלצו שלא ינלח
 מחמת חוזק מחנה האויב, או שמתרצה
 לו הפחד צשציל זה [שהשונה הוא עם רצ
 וכו'] כל כה"ג עובר צאל תיראו וזה מפורש
 כמעט צחורה פי' שופטים כי תלא למלחמה
 על אויבך וראית סוס ורכצ עם רצ ממך
 לא תירא מהם כי ה"א עמך המעלך מארץ
 מלרים והיינו שנלחון המלחמה או העדרה
 אינה כלל מאד כח האויב אם חזק או חלש
 [ואע"פ שזריך לעשות כל ענדקי ותחצולות
 עצטיים כדאשכחן כ"פ צכתוב היינו שזהו
 ענין מלחמה שצוותה חורה לעשות אצל
 הנלחון והיפוכה הכל צידי שמים וע"פ הזכות
 וכענין שהותר השתדלות לפרנסתו אעפ"י
 שהכל צידי שמים] וזהו שאומר הכהן
 פלשתיים צאו צנלחוננו של גלית לסוף נפלו,
 ולכאורה הרי ה' לפעמים גם איפכא [שלא
 גבר ישראל] ומי יודע האיך יהיה עכשיו,
 אכן זהו שאומר שעכ"פ אין לפחד מאד
 שרואה אצל האויב מחנה גדול וכיו"צ שהרי
 ראיתם צששעב שצכיתם נפלו גם גצוריהם
 היותר חזקים, ולזאת אסור לפחד מחמת
 ראותו רוצ מחניהם כנ"ל וצריך להיות צטוח
 שאין שום יתרון למחנה גדולה שלהם ממחנה
 קטנה לענין הסכנה [וכה"ג אשכחן לענין
 צטחון שלהיות צטוח שהש"ת יתן לו כך וכך
 הוא מדרגה גדולה מאוד ולא כל המאמין
 צוטח כמ"ש הרמב"ן ז"ל צספר האמונה
 והצטחון אצל זהו חיוב כללי שיאמין שהכל
 צידי שמים ויהא צרור אללו שרוצ בהשתדלות
 לא יועיל מאומה להשיג יותר ממה שנגזר
 לו צראש השנה]. ולפי זה ניחא דצשמע
 קול קרנות והרתיע סתמא מאד ספק סכנה
 צעלמא ולא מהשערותו שלא ינלח אינו צכלל

the law that all life evolves by the differential survival of replicating entities.* The gene, the DNA molecule, happens to be the replicating entity that prevails on our own planet. There may be others. If there are, provided certain other conditions are met, they will almost inevitably tend to become the basis for an evolutionary process.

But do we have to go to distant worlds to find other kinds of replicator and other, consequent, kinds of evolution? I think that a new kind of replicator has recently emerged on this very planet. It is staring us in the face. It is still in its infancy, still drifting clumsily about in its primeval soup, but already it is achieving evolutionary change at a rate that leaves the old gene panting far behind.

The new soup is the soup of human culture. We need a name for the new replicator, a noun that conveys the idea of a unit of cultural transmission, or a unit of *imitation*. 'Mimeme' comes from a suitable Greek root, but I want a monosyllable that sounds a bit like 'gene'. I hope my classicist friends will forgive me if I abbreviate mimeme to *meme*.* If it is any consolation, it could alternatively be thought of as being related to 'memory', or to the French word *même*. It should be pronounced to rhyme with 'cream'.

Examples of memes are tunes, ideas, catch-phrases, clothes fashions, ways of making pots or of building arches. Just as genes propagate themselves in the gene pool by leaping from body to body via sperms or eggs, so memes propagate themselves in the meme pool by leaping from brain to brain via a process which, in the broad sense, can be called imitation. If a scientist hears, or reads about, a good idea, he passes it on to his colleagues and students. He mentions it in his articles and his lectures. If the idea catches on, it can be said to propagate itself, spreading from brain to brain. As my colleague N. K. Humphrey neatly summed up an earlier draft of this chapter: '... memes should be regarded as living structures, not just metaphorically but technically.* When you plant a fertile meme in my mind you literally parasitize my brain, turning it into a vehicle for the meme's propagation in just the way that a virus may parasitize the genetic mechanism of a host cell. And this isn't just a way of talking—the meme for, say, "belief in life after death" is actually realized physically, millions of times over, as a structure in the nervous systems of individual men the world over.'

Consider the idea of God. We do not know how it arose in the meme pool. Probably it originated many times by independent 'mutation'. In any case, it is very old indeed. How does it replicate

itself? By the spoken and written word, aided by great music and great art. Why does it have such high survival value? Remember that 'survival value' here does not mean value for a gene in a gene pool, but value for a meme in a meme pool. The question really means: What is it about the idea of a god that gives it its stability and penetrance in the cultural environment? The survival value of the god meme in the meme pool results from its great psychological appeal. It provides a superficially plausible answer to deep and troubling questions about existence. It suggests that injustices in this world may be rectified in the next. The 'everlasting arms' hold out a cushion against our own inadequacies which, like a doctor's placebo, is none the less effective for being imaginary. These are some of the reasons why the idea of God is copied so readily by successive generations of individual brains. God exists, if only in the form of a meme with high survival value, or infective power, in the environment provided by human culture.

Some of my colleagues have suggested to me that this account of the survival value of the god meme begs the question. In the last analysis they wish always to go back to 'biological advantage'. To them it is not good enough to say that the idea of a god has 'great psychological appeal'. They want to know *why* it has great psychological appeal. Psychological appeal means appeal to brains, and brains are shaped by natural selection of genes in gene-pools. They want to find some way in which having a brain like that improves gene survival.

I have a lot of sympathy with this attitude, and I do not doubt that there are genetic advantages in our having brains of the kind that we have. But nevertheless I think that these colleagues, if they look carefully at the fundamentals of their own assumptions, will find that they are begging just as many questions as I am. Fundamentally, the reason why it is good policy for us to try to explain biological phenomena in terms of gene advantage is that genes are replicators. As soon as the primeval soup provided conditions in which molecules could make copies of themselves, the replicators themselves took over. For more than three thousand million years, DNA has been the only replicator worth talking about in the world. But it does not necessarily hold these monopoly rights for all time. Whenever conditions arise in which a new kind of replicator *can* make copies of itself, the new replicators *will* tend to take over, and start a new kind of evolution of their own. Once this new evolution begins, it will in no

necessary sense be subservient to the old. The old gene-selected evolution, by making brains, provided the soup in which the first memes arose. Once self-copying memes had arisen, their own, much faster, kind of evolution took off. We biologists have assimilated the idea of genetic evolution so deeply that we tend to forget that it is only one of many possible kinds of evolution.

Imitation, in the broad sense, is how memes *can* replicate. But just as not all genes that can replicate do so successfully, so some memes are more successful in the meme-pool than others. This is the analogue of natural selection. I have mentioned particular examples of qualities that make for high survival value among memes. But in general they must be the same as those discussed for the replicators of Chapter 2: longevity, fecundity, and copying-fidelity. The longevity of any one copy of a meme is probably relatively unimportant, as it is for any one copy of a gene. The copy of the tune 'Auld Lang Syne' that exists in my brain will last only for the rest of my life.* The copy of the same tune that is printed in my volume of *The Scottish Student's Song Book* is unlikely to last much longer. But I expect there will be copies of the same tune on paper and in peoples' brains for centuries to come. As in the case of genes, fecundity is much more important than longevity of particular copies. If the meme is a scientific idea, its spread will depend on how acceptable it is to the population of individual scientists; a rough measure of its survival value could be obtained by counting the number of times it is referred to in successive years in scientific journals.* If it is a popular tune, its spread through the meme pool may be gauged by the number of people heard whistling it in the streets. If it is a style of women's shoe, the population memeticist may use sales statistics from shoe shops. Some memes, like some genes, achieve brilliant short-term success in spreading rapidly, but do not last long in the meme pool. Popular songs and stiletto heels are examples. Others, such as the Jewish religious laws, may continue to propagate themselves for thousands of years, usually because of the great potential permanence of written records.

This brings me to the third general quality of successful replicators: copying-fidelity. Here I must admit that I am on shaky ground. At first sight it looks as if memes are not high-fidelity replicators at all. Every time a scientist hears an idea and passes it on to somebody else, he is likely to change it somewhat. I have made no secret of my debt in this book to the ideas of R. L. Trivers. Yet I have

not repeated them in his own words. I have twisted them round for my own purposes, changing the emphasis, blending them with ideas of my own and of other people. The memes are being passed on to you in altered form. This looks quite unlike the particulate, all-or-none quality of gene transmission. It looks as though meme transmission is subject to continuous mutation, and also to blending.

It is possible that this appearance of non-particulateness is illusory, and that the analogy with genes does not break down. After all, if we look at the inheritance of many genetic characters such as human height or skin-colouring, it does not look like the work of indivisible and unblendable genes. If a black and a white person mate, their children do not come out either black or white: they are intermediate. This does not mean the genes concerned are not particulate. It is just that there are so many of them concerned with skin colour, each one having such a small effect, that they *seem* to blend. So far I have talked of memes as though it was obvious what a single unit-meme consisted of. But of course it is far from obvious. I have said a tune is one meme, but what about a symphony: how many memes is that? Is each movement one meme, each recognizable phrase of melody, each bar, each chord, or what?

I appeal to the same verbal trick as I used in Chapter 3. There I divided the 'gene complex' into large and small genetic units, and units within units. The 'gene' was defined, not in a rigid all-or-none way, but as a unit of convenience, a length of chromosome with just sufficient copying-fidelity to serve as a viable unit of natural selection. If a single phrase of Beethoven's ninth symphony is sufficiently distinctive and memorable to be abstracted from the context of the whole symphony, and used as the call-sign of a maddeningly intrusive European broadcasting station, then to that extent it deserves to be called one meme. It has, incidentally, materially diminished my capacity to enjoy the original symphony.

Similarly, when we say that all biologists nowadays believe in Darwin's theory, we do not mean that every biologist has, graven in his brain, an identical copy of the exact words of Charles Darwin himself. Each individual has his own way of interpreting Darwin's ideas. He probably learned them not from Darwin's own writings, but from more recent authors. Much of what Darwin said is, in detail, wrong. Darwin if he read this book would scarcely recognize his own original theory in it, though I hope he would like the way I put it. Yet, in spite of all this, there is something, some essence of

not repeated them in his own words. I have twisted them round for my own purposes, changing the emphasis, blending them with ideas of my own and of other people. The memes are being passed on to you in altered form. This looks quite unlike the particulate, all-or-none quality of gene transmission. It looks as though meme transmission is subject to continuous mutation, and also to blending.

It is possible that this appearance of non-particulateness is illusory, and that the analogy with genes does not break down. After all, if we look at the inheritance of many genetic characters such as human height or skin-colouring, it does not look like the work of indivisible and unblendable genes. If a black and a white person mate, their children do not come out either black or white: they are intermediate. This does not mean the genes concerned are not particulate. It is just that there are so many of them concerned with skin colour, each one having such a small effect, that they *seem* to blend. So far I have talked of memes as though it was obvious what a single unit-meme consisted of. But of course it is far from obvious. I have said a tune is one meme, but what about a symphony: how many memes is that? Is each movement one meme, each recognizable phrase of melody, each bar, each chord, or what?

I appeal to the same verbal trick as I used in Chapter 3. There I divided the 'gene complex' into large and small genetic units, and units within units. The 'gene' was defined, not in a rigid all-or-none way, but as a unit of convenience, a length of chromosome with just sufficient copying-fidelity to serve as a viable unit of natural selection. If a single phrase of Beethoven's ninth symphony is sufficiently distinctive and memorable to be abstracted from the context of the whole symphony, and used as the call-sign of a maddeningly intrusive European broadcasting station, then to that extent it deserves to be called one meme. It has, incidentally, materially diminished my capacity to enjoy the original symphony.

Similarly, when we say that all biologists nowadays believe in Darwin's theory, we do not mean that every biologist has, graven in his brain, an identical copy of the exact words of Charles Darwin himself. Each individual has his own way of interpreting Darwin's ideas. He probably learned them not from Darwin's own writings, but from more recent authors. Much of what Darwin said is, in detail, wrong. Darwin if he read this book would scarcely recognize his own original theory in it, though I hope he would like the way I put it. Yet, in spite of all this, there is something, some essence of

Darwinism, which is present in the head of every individual who understands the theory. If this were not so, then almost any statement about two people agreeing with each other would be meaningless. An 'idea-meme' might be defined as an entity that is capable of being transmitted from one brain to another. The meme of Darwin's theory is therefore that essential basis of the idea which is held in common by all brains that understand the theory. The *differences* in the ways that people represent the theory are then, by definition, not part of the meme. If Darwin's theory can be subdivided into components, such that some people believe component *A* but not component *B*, while others believe *B* but not *A*, then *A* and *B* should be regarded as separate memes. If almost everybody who believes in *A* also believes in *B*—if the memes are closely 'linked' to use the genetic term—then it is convenient to lump them together as one meme.

Let us pursue the analogy between memes and genes further. Throughout this book, I have emphasized that we must not think of genes as conscious, purposeful agents. Blind natural selection, however, makes them behave rather as if they were purposeful, and it has been convenient, as a shorthand, to refer to genes in the language of purpose. For example, when we say 'genes are trying to increase their numbers in future gene pools', what we really mean is 'those genes that behave in such a way as to increase their numbers in future gene pools tend to be the genes whose effects we see in the world'. Just as we have found it convenient to think of genes as active agents, working purposefully for their own survival, perhaps it might be convenient to think of memes in the same way. In neither case must we get mystical about it. In both cases the idea of purpose is only a metaphor, but we have already seen what a fruitful metaphor it is in the case of genes. We have even used words like 'selfish' and 'ruthless' of genes, knowing full well it is only a figure of speech. Can we, in exactly the same spirit, look for selfish or ruthless memes?

There is a problem here concerning the nature of competition. Where there is sexual reproduction, each gene is competing particularly with its own alleles—rivals for the same chromosomal slot. Memes seem to have nothing equivalent to chromosomes, and nothing equivalent to alleles. I suppose there is a trivial sense in which many ideas can be said to have 'opposites'. But in general memes resemble the early replicating molecules, floating chaotically free in the primeval soup, rather than modern genes in their neatly

paired, chromosomal regiments. In what sense then are memes competing with each other? Should we expect them to be 'selfish' or 'ruthless', if they have no alleles? The answer is that we might, because there is a sense in which they must indulge in a kind of competition with each other.

Any user of a digital computer knows how precious computer time and memory storage space are. At many large computer centres they are literally costed in money; or each user may be allotted a ration of time, measured in seconds, and a ration of space, measured in 'words'. The computers in which memes live are human brains.* Time is possibly a more important limiting factor than storage space, and it is the subject of heavy competition. The human brain, and the body that it controls, cannot do more than one or a few things at once. If a meme is to dominate the attention of a human brain, it must do so at the expense of 'rival' memes. Other commodities for which memes compete are radio and television time, billboard space, newspaper column-inches, and library shelf-space.

In the case of genes, we saw in Chapter 3 that co-adapted gene complexes may arise in the gene pool. A large set of genes concerned with mimicry in butterflies became tightly linked together on the same chromosome, so tightly that they can be treated as one gene. In Chapter 5 we met the more sophisticated idea of the evolutionarily stable set of genes. Mutually suitable teeth, claws, guts, and sense organs evolved in carnivore gene pools, while a different stable set of characteristics emerged from herbivore gene pools. Does anything analogous occur in meme pools? Has the god meme, say, become associated with any other particular memes, and does this association assist the survival of each of the participating memes? Perhaps we could regard an organized church, with its architecture, rituals, laws, music, art, and written tradition, as a co-adapted stable mutually-assisting memes.

To take a particular example, an aspect of doctrine that has been very effective in enforcing religious observance is the threat of hell fire. Many children and even some adults believe that they will suffer ghastly torments after death if they do not obey the priestly rules. This is a peculiarly nasty technique of persuasion, causing great psychological anguish throughout the middle ages and even today. But it is highly effective. It might almost have been planned deliberately by a machiavellian priesthood trained in deep psychological indoctrination techniques. However, I doubt if the priests

were that clever. Much more probably, unconscious memes have ensured their own survival by virtue of those same qualities of pseudo-ruthlessness that successful genes display. The idea of hell fire is, quite simply, *self perpetuating*, because of its own deep psychological impact. It has become linked with the god meme because the two reinforce each other, and assist each other's survival in the meme pool.

Another member of the religious meme complex is called faith. It means blind trust, in the absence of evidence, even in the teeth of evidence. The story of Doubting Thomas is told, not so that we shall admire Thomas, but so that we can admire the other apostles in comparison. Thomas demanded evidence. Nothing is more lethal for certain kinds of meme than a tendency to look for evidence. The other apostles, whose faith was so strong that they did not need evidence, are held up to us as worthy of imitation. The meme for blind faith secures its own perpetuation by the simple unconscious expedient of discouraging rational inquiry.

Blind faith can justify anything.* If a man believes in a different god, or even if he uses a different ritual for worshipping the same god, blind faith can decree that he should die—on the cross, at the stake, skewered on a Crusader's sword, shot in a Beirut street, or blown up in a bar in Belfast. Memes for blind faith have their own ruthless ways of propagating themselves. This is true of patriotic and political as well as religious blind faith.

Memes and genes may often reinforce each other, but they sometimes come into opposition. For example, the habit of celibacy is presumably not inherited genetically. A gene for celibacy is doomed to failure in the gene pool, except under very special circumstances such as we find in the social insects. But still, a *meme* for celibacy can be successful in the meme pool. For example, suppose the success of a meme depends critically on how much time people spend in actively transmitting it to other people. Any time spent in doing other things than attempting to transmit the meme may be regarded as time wasted from the meme's point of view. The meme for celibacy is transmitted by priests to young boys who have yet decided what they want to do with their lives. The medium of transmission is human influence of various kinds, the spoken and written word, personal example and so on. Suppose, for the sake of argument, it happened to be the case that marriage weakened the power of a priest to influence his flock, say because it occupied a

Hell and Paradise

No scripture devotes as much attention as the Koran to describing the torments of hell and the delights of paradise. Especially eloquent on these themes are the shorter chapters near the end of the book, most of which were revealed toward the beginning of the Prophet's career in Mecca. If you read these passages and try to imagine what they would mean to people with a strong sense that human life has an ultimate significance, then you begin to understand that there is nothing abstract about the Koran's warning and good news. The Koranic descriptions provide extremely powerful evocations of the consequences of human responsibility.

The Koran employs many different words to refer to hell, all of which call to mind the experiences that people undergo when they enter it. These include *fire*, *blaze*, *burning*, *Gehenna* (a word borrowed from Hebrew understood to mean "hellfire"), *crusher*, and *chastisement*. Typically, the Koran juxtaposes descriptions of hell with those of paradise, which it refers to by such words as *garden*, *peace*, *refuge*, *bliss*, *eternity*, and *everlasting life*:

God will make those who have faith and work upright deeds enter gardens through which rivers flow. And those who conceal the truth will enjoy themselves and eat as cattle eat, and the Fire shall be their lodging. (47:12)

The likeness of the Garden that is promised to the god-wary: Through it rivers flow, its produce is perpetual, and also its shade. This is the outcome of those who are god-wary. But the outcome of the truth-concealers is the Fire. (13:35)

Woe that day unto those that cry lies, those who play at their affairs, the day when they shall be pitched into the fire of Gehenna: "This is the Fire that you cried lies to! What, is this magic? Or do you not see? Roast in it, and bear it patiently, or bear it not patiently, equal it is to you. You are only being recompensed for what you were doing."

Surely the god-wary shall be in gardens and bliss, rejoicing in what their Lord has given them. . . . "Eat and drink, with hearty appetite, for what you were doing." (52:11-19)

By far, the most common word that the Koran employs to refer to paradise is *garden*, and most Koran translators translate the term as "paradise." After all, the English word *paradise* itself comes from an ancient Persian word meaning "garden." As with any Koranic term, one has to think about the ideas associated with it in order to understand its

logic. Even when people are speaking English, it is not uncommon for them to say about an especially beautiful garden, "This is paradise." Paradise, after all, should be a place of happiness and elation. It takes a very jaded human being not to be moved by a garden full of beautiful flowers, singing birds, splashing fountains, bouncing butterflies, and trees weighed down with fruit. Spring, the time when gardens begin to bloom, is the time when sadness is overcome and the earth expands to let heaven enter into its midst.

One could go on and on attempting to describe what it is about gardens that make them attractive to human beings. Of course, one really has to be a poet to express the beauties of spring, and the poets of Islamic languages, especially Persian, have produced some of the most beautiful lyrical descriptions of gardens in world literature.

It might be said that many of these poets are talking about this world's gardens, not the next world's gardens. But by now, it should be obvious that in the Muslim view, beauty is God's attribute. The Prophet said, "God is beautiful, and He loves beauty." This follows naturally upon the Shahadah, "None is beautiful but God." Things made of dust can only borrow beauty, and they must give it back to its owner quickly. After all, why do flowers fade so fast? Even if the poets were describing gardens that they had seen with their physical eyes, this did not prevent their readers from taking their poetry as signs of the beauty of paradise. This was all the more true because some poets left no place for doubt as to where this world's gardens gain their beauty. Listen to Rumi, for example:

*O laughing, new spring, you have come from No-place!
 You are like my beloved—What have you seen of her?
 Laughing and fresh of face, you are green and musk-scented—
 Are you the same color as my friend? Did you buy some of her dye?
 O wonderful season, you are hidden from the eye like the spirit!
 Your effects are manifest, your essence concealed.
 Rose, why not laugh? You have been delivered from separation!
 Cloud, why not cry? You have been cut off from your friend!
 Rose, adorn the meadow and laugh, for all to see—
 You had to hide among the thorns for many months.
 Garden, take good care of all these new arrivals—
 You had heard that they were coming from the thunder.
 Wind, make the branches dance in remembrance of the day
 when you blew into the embrace of my beloved.
 Look at these trees, all of them joyful like a gathering of the blessed—
 O violet, why are you bent over in pain?
 The lily says to the buds, "Though your eyes are closed,
 They will soon open, for you have been given a taste of good fortune."¹⁶*

One of the most common Koranic descriptions given to paradise is "gardens through which rivers flow," a phrase that occurs in about

thirty-five verses. Flowing water adds beauty and freshness to any garden. But the Koran lets us know that these are not ordinary rivers:

This is the similitude of the Garden which the god-wary have been promised: Therein are rivers of water unstaling, rivers of milk unchanging in flavor, and rivers of wine—a delight to the drinkers—and rivers too of purified honey. . . . Are they as those who dwell forever in the Fire, such as are given to drink boiling water, that tears apart the bowels? (47:15)

Not surprisingly, the divine names and attributes that the Koran associates with hell are those of majesty, severity, and wrath, while the names it associates with paradise are those of gentleness and mercy:

Those who conceal the truth of God's signs, for them awaits a severe chastisement. And God is Mighty, Vengeful. (3:4)

On whomsoever My wrath alights, he has fallen into ruin. (20:81)

Their Lord gives them good news of mercy from Him and good pleasure; for them await gardens wherein is lasting bliss, therein to dwell forever; surely with God is a tremendous wage. (9:21-22)

THE UNFOLDING OF THE SOUL

Shaping the Divine Form

If you want to learn exactly what the Koran says about the Return, you can find out quickly—if you read the book—that a series of events will occur and that the way in which people will experience these events will depend to a certain extent on human responsibility. However, in order to grasp what the Return has to do with the human role as microcosm and divine form, we need the help of the later tradition. We will see in what follows that just as *tawhid* and prophecy find their human relevance, justification, proof, and verification through the Return to God, so also Islamic teachings on the structure of the macrocosm and microcosm only make complete sense in the context of human destiny.¹⁷

God created human beings in his own form, which is to say that he taught them all the names. Adam had an actualized knowledge of these names, but he was still susceptible to temporary forgetfulness. The rest of the human race is born into a heedlessness that is more than temporary. The divine qualities are latent within them, but these qualities need to be brought out from latency and be embodied in people's minds and activities.

The Koran often presents the question of judgment in terms of reward and punishment. More generally, it maintains that every human act brings about an appropriate response from God, and that God never wrongs anyone. People may wrong themselves, but God does not wrong them. The generic term that the Koran employs here is *jaza'*, which means "to repay in kind," whether for good or for evil. In the following, we translate it as "recompense":

As for him who has faith and does wholesome deeds, he shall have as recompense the most beautiful. (18:88)

Whosoever comes to Him with faith, having done wholesome deeds, for them await the high degrees—gardens of Eden through which rivers flow, therein dwelling forever. That is the recompense of him who purifies himself. (20:75-76)

The Fire . . . is the recompense of the wrongdoers. (59:17)

We shall recompense those who turn away from Our signs with an evil chastisement for their turning away. (6:157)

Along with the term *recompense*, the Koran also refers to "reward" (*thawab*) and "punishment" (*iqab*). The theme of reward and punishment goes hand in hand with that of good news and warning and, more generally, with that of mercy and wrath. God as named by his gentle and merciful names rewards the soul, and God as named by his severe and wrathful names punishes the soul. In less anthropomorphic terms, this is to say that the soul that has established a firm relationship with the luminous and spiritual dimension of existence thereby enters into nearness to the Real, but the soul that turns away from the luminous and embraces the dark and corporeal dimension of existence is overcome by unreality.

The Koran and the Hadith paint frightful pictures of the plight of the truth-concealers in hell, just as they describe in detail the delights of paradise. Many Muslim authorities have stressed the dangers of hell far more than the promise of paradise. Given that the first priority of Islamic teachings is to establish the Shariah as the framework for life, this stress on God's wrath and severity should not be surprising. In order to be anything at all, people first have to recognize that they are servants of God (whether they want to be or not) and that they have the moral and existential duty to serve God voluntarily. The God who is served, as pointed out already, is the God of *tanzih*, the King who dwells far away and issues commands. This King must be feared, because of his wrath and terrible power.

Despite this general Islamic stress on *tanzih*, servanthood, and God's warning, many authorities of the tradition never forget that God's

mercy precedes and determines his wrath. Mercy pertains to all creatures, whereas wrath pertains only to some creatures in some circumstances. The universal order is oriented toward mercy, and mercy will win out in the end.

In other words, nearness to God, unity, harmony, equilibrium, and all the names of gentleness and beauty determine the ultimate nature of reality. Distance from God, dispersion, disintegration, disequilibrium, and the creaturely consequences of the names of wrath and severity pertain to unreality and nonexistence: They cannot subsist. Eventually, multiplicity will dissipate itself into nothingness, just as shining light becomes dimmer and dimmer as it moves away from its source. Hence, that which is real in creatures remains, while that which is unreal disappears. "Everything is perishing except His face" (28:88). For many Muslim authorities, this explains why hell cannot be eternal in the same sense that God is eternal. Paradise will indeed last forever, because paradise pertains to mercy, but the pain of hell will eventually disappear, though its disappearance may entail unimaginably long periods of time.

One of the consequences of the predominance of mercy in reality is that good works are rewarded many times over, while evil works are paid back only in kind. Wholesome deeds strengthen a person's connection with Reality, and hence they have the effect of canceling out unreality. In the darkness, a little light goes a long way. The recompense of the real is the real, while the recompense of unreality is unreality. But the real next to unreality is something next to nothing: There is no common measure. As for activity that is not rooted in faith, it simply follows the downward flow of light into dispersion and darkness.

In more anthropomorphic terms, we can say that God seizes the opportunity of a wholesome work—that is, a deed that is performed with the intention of serving God on the basis of prophetic instruction—in order to pull the person toward himself. "Remember Me, and I will remember you" (2:152). How can God's remembrance of a person be equated with the person's remembrance of God, given that God is the Real and the person is unreal? Hence God's activity in response to the person of faith is all important. In contrast, God simply ignores the evil deed and lets it work its ill consequence upon the person who performs it. The realities of things will manifest themselves in due time, and then people will realize what they have done:

The recompense of an ugly deed shall be the like of it. (10:27)

The likeness of those who expend their wealth in the way of God is the likeness of a grain of corn that sprouts seven ears, in every ear a hundred grains. So God multiplies unto whom He will. (2:261)

Surely God shall not wrong so much as the weight of an ant; and if it be a beautiful deed, He will multiply it, and give from Himself a mighty wage. (4:40)

In a well-known saying, the Prophet expressed the disparity between human and divine activity as follows:

God says, "Whoever brings a beautiful deed will have ten the like of it, and I will increase [even more]. But whoever brings an ugly deed, its recompense will be its like, or I will forgive him. Whoever draws near to Me by a handsbreadth, I will draw near to him by an armslength. Whoever draws near to Me by an armslength, I will draw near to him by a fathom. Whoever comes to Me walking, I will come to him running. Whoever encounters Me with sins that cover the earth but associates nothing with Me, I will encounter him with forgiveness the like of them."